

kaleme aldığından eseri İbnü'l-Arabî'nin sözlerinin izahı zannedenler olmuştur. Risâlenin İbnü'l-Arabî'nin ilgili görüşlerine reddiye şeklinde nitelendirilmesi de (*DîA*, V, 527) doğru değildir. Râgıb Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshanın sonunda müellif bu nüshayı gözden geçirdiğini ve sayfa kenarındaki notların kendisine ait olduğunu belirtmektedir. 8. *Risâle fi hikmeti halkı'l-kumle* (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4345, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4223; Râgıb Paşa Ktp., nr. 692). Bazı haşeratin yaratılmasındaki hikmetlerle ilgilidir. 9. *Risâle ihticâcî Âdem ma'a Mûsâ 'aleyhime's-selâm* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4223; Lâleli, nr. 1593; Râgıb Paşa Ktp., nr. 692). Hz. Âdem ile Mûsâ arasında Allah'ın huzurunda geçtiği belirtilen bir münazaraya dair hadisün şerhi niteliğindedir. 10. *Mürşidü'l-müte'ehhil* (bazı nüshalarda *Mürşidü'l-müte'ehhilin*). Birçok nüshası bulunan eserde (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1941; Dârü'l-Mesnevî, nr. 152 [bu nüsha yanlışlıkla Birgivî Mehmed Efendi'ye nisbet edilmiştir]; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3178) düğün ve nikâhın âdâbı, karı-kocanın birbirlerine karşı hakları gibi konular ele alınmıştır. Kitabın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile (TY, nr. 7179) Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde (Gazi Hüsrev Begova Biblioteka-Sarayev, Hromozade Sâlih, nr. 2985; trc. Müstakimzâde) birer Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Eserin Salih Şeref tarafından sadeleştirilmiş Türkçe tercümesi mütercimi belirtilmeden Kutbuddin İznîki'ye nisbet edilerek neşredilmiştir (*Evlî Müslümanlara Rehber Mürşid-i Mutehhillin*, İstanbul 1966).

Kutbuddinzâde'nin bu Arapça eserlerinden başka Yûsuf kelimesinin anlamı ve bir peygambere isim olarak verilmesinin hikmeti hakkında yine Arapça (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4223), teravîh namazıyla ilgili Türkçe (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1802), gazâ ve cihadla ilgili biri Arapça (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 454) diğeri Türkçe (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1802) olmak üzere dört risâlesi daha vardır. Kutbuddinzâde'ye nisbet edilen *Risâle fi 'ademi cevâzi tekfîri ehli'l-kûle* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2041) ve *Risâle fi ziyâdeti'l-ömr ve nakşihî* (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 708) adlı risâlelerin müellifin bir eserinden istinsah edilmiş birer sayfadan ibaret oldukları anlaşılmıştır.

Kütüphanelerde Kutbuddinzâde adına kaydedilen *Risâle fi beyâni elfâzî'l-kûfr* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2263; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 312) oğlu Ebû Ali Çelebi'ye aittir. Müellif, Şehzade Korkut için hazırladığı bu eserinde babasının adını anmakta (vr. 2^a, 5^b) ve bir kitâbindan nakilde bulunmaktadır (vr. 5^b). Yine kaynaklarda Kutbuddinzâde'ye nisbet edilen ve Sadreddin Konevî'nin *en-Nuşûs* isimli kitabının şerhi olan *Zübdetü't-tahkîk ve nüzhetü't-tevfîk* adlı eserle (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4805) İbnü'l-Arabî'nin bazı görüşlerinin açıklandığı diğer bir risâle (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4805) Pîr Muhammed b. Kutbuddin Hüyî'ye aittir. Kutbuddinzâde'ye kaynaklarda daha başka eserler de izâfe edilmiştir (Kâtib Çelebi, *Sülemü'l-vûşûl*, vr. 221^b; *Osmanlı Müellifleri*, I, 160; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 211). Kâtib Çelebi onun inşa ilminde de mâhir olduğunu belirtmektedir (*Sülemü'l-vûşûl*, vr. 221^b).

BİBLİYOGRAFYA :

Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s.106-107; Küçük Nişancı Mehmed Paşa, *Târih*, İstanbul 1290, s. 142; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 125; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 458-459; Kâtib Çelebi, *Sülemü'l-vûşûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1887, vr. 79^b, 221^b; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1655, 1768; Belîğ, *Güldeste*, s. 250; *Osmanlı Müellifleri*, I, 159-160; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 211; Gölpinarlı, *Katalog*, I, 201; S. Yıldız Ötüken v.dğr., *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1986, IV, 250-251; Osman Ergin, "Sadrad-din al-Qunawî ve Eserleri", *ŞM*, II (1957), s. 69-70; "Kuṭb al-Dīn-zāde", *El²* (İng.), V, 548.

REŞAT ÖNGÖREN

KUTEYBE b. MÜSLİM

(قتيبة بن مسلم)

Ebû Hafs Kuteybe b. Müslim
b. Amr el-Bâhilî
(ö. 96/715)

Emevîler'in Horasan valisi,
Mâverâünnehir fâtihî.

49 (669) yılında Basra'da doğdu. Kays Aylân'a mensup Bâhile kabilesindendir. Babası Müslim b. Amr, Araplar arasında küçümsendiği söylenen bu kabilenin lideriydi ve kahramanlığıyla meşhur olmuştu. Dimaşk'a giderek I. Yezîd'in nedimleri arasına giren Müslim, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Irak valiliğine tayin emrini götürdükten sonra tekrar Basra'ya döndü. Ancak Yezîd'den gördüğü yakınlığa rağmen Emevîler'e isyan eden Abdullah b. Zü-

beyr'i destekledi ve onun kardeşi Mus'ab ile birlikte öldürüldü (72/691).

Abdullah b. Cârûd 76 (695) yılında Basra'da Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye karşı isyan ettiği sırada Kuteybe kendisi gibi Kays kabilesine mensup olan Haccâc'a sâhip çıktı ve kabilesinin başında onun askerinin sağ koluna kumanda etti. İsyanı bastıran Haccâc'ın güven ve takdirini kazandı, onun yakınları arasına girdi. Ertesi yıl Hâricî lideri Şebîb b. Yezîd isyanının bastırılmasında da büyük rol oynadı. Haccâc, karşılaştığı en büyük tehlike olan İbnü'l-Eş'as isyanında ve bilhassa Deyrülcemâcim savaşında önemli yardımını gördüğü Kuteybe'yi 83 (702) yılında Rey valiliğine tayin etti. Bir süre sonra da onu Horasan valiliğine getirmek istedi ve bu konuda Halife Abdülmelik'i ikna etmeyi başardı. Kuteybe'nin bu göreve Abdülmelik'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Velîd tarafından getirildiği de kaydedilmektedir (86/705).

Haccâc'a bağlı olarak Horasan valiliğine getirilen Kuteybe vilâyet merkezi Merv'e ulaşınca hemen sefer hazırlıklarına başladı. Tohâristan'ın merkezi Belh'ten isyan haberi gelince ordusuyla oraya yöneldi. Tâlekân'a vardığında Belh dihkânları isyandan vazgeçip teslim olduklarını bildirdiler. Kuteybe onları da yanına alarak Ceyhun nehrini geçti. Bu sırada Sagâniyân hükümdarı şehrin anahtarlarını ona teslim etti ve bağlılığını bildirdi. Kuteybe daha sonra Tohâristan şehirlerinden Aherun ve Şûmân üzerine yürüdü. Bu iki şehrin hükümdarının vergi karşılığında barış teklifini kabul eden Kuteybe ordusu kardeşi Sâlih'e bırakarak Merv'e döndü. Sâlih onun ardından Kâşân ve Fergana'yı fethetti (86/705). Merv'e gelen Kuteybe, Tohâristan'ın Türk hükümdarı Nîzek Tarhan'a elçi göndererek ondan hâkimiyetini tanımasını ve elindeki müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Teklifini kabul edip yanına gelen Nîzek ile onun başşehri Bâdegis'e girmemek şartıyla barış yaptı (87/706). Kuteybe Ceyhun'u geçip önemli bir ticaret merkezi olan Beykent üzerine yürüdü. Ancak Soğd halkından yardım alan şehrin fethinde oldukça zorlanmasına rağmen şehir halkını barış istemeye mecbur etti. Şehri teslim aldıktan sonra muhafız kıtaları bırakarak oradan ayrıldı. Dönüş yolunda Beykent halkının anlaşmayı bozup muhafız kıtalarını şehirden çıkardığını ve kumandanyla birlikte pek çok askerini öldürdüğünü haber alınca geri döndü. Bir ay süren kuşatma neticesinde şehir halkının

teslim olma teklifini reddedip savaşçıları öldürttü, diğerlerini esir aldı (87/706). Kış mevsimini Merv'de geçiren Kuteybe b. Haccâc Buhara seferi için Merv'den ayrıldı. Nûmişkes ve Râmisen şehirlerini barış yoluyla fethetti. Râmisen'den ayrıldığı sırada Soğd ve Fergana halkının da katıldığı büyük bir Türk ordusuyla karşılaştı. Şiddetli geçen savaş sonunda onları yenmeyi başardı. Ancak Buhara üzerine gitmekten vazgeçerek Merv'e döndü (88/707).

Buhara fethinin gecikmesi üzerine Haccâc tarafından uyarılan Kuteybe 89 (708) yılında yeni bir sefere çıktı. Ceyhun'u geçtikten sonra karşısına çıkan Soğd, Kış ve Nesef ordularını yenerek yoluna devam etti. Ancak Buhara Hükümdarı Verdân Hudât ile yaptığı çatışmalardan bir netice alamayıp tekrar Merv'e döndü. Ertesi yıl yeniden Buhara üzerine yürüdü ve şiddetli bir kuşatmadan sonra kendisine askerî yardım yapmaları, vergi ödemeleri ve kaleye müslüman muhafız yerleştirilmesi şartlarıyla şehri teslim aldı (90/708-709). Buhara'nın zaptı Mâverâünnehir fetihleri için önemli bir dönüm noktası oldu. Buhara'dan ayrılan Kuteybe, bir süredir kendisiyle birlikte savaşlara katılan Nîzek Tarhan'ın isyanıyla karşılaştı. Başşehri Tohâristan'a gitmek için izin alan Nîzek Belh, Merverrûz, Tâlekân, Fir-yâb ve Cûzcân hâkimlerine mektup göndererek onları da isyana çağırıyordu. Buharda harekete geçen Kuteybe onların isyanlarını birer birer bastırdı. Bu arada kendisine teslim olan Nîzek'i Haccâc'ın emriyle ortadan kaldırdı (91/709-10). 92 (710-11) yılında çıktığı Sicistan seferinden Türk Hükümdarı Rutbil'in barış isteğini kabul edip bölgeyi hâkimiyeti altına alarak döndü. Ertesi yıl Hârezm melikinin barış yoluyla teslim talebini kabul ederek onun ülkesine gitti; muhalifleri bertaraf ettikten sonra onu vergiye bağladı. Ardından barışı bozan Soğd üzerine yürüdü; Şâş ve Fergana meliklerinin destek birliklerinin yolunu kesip Soğd'un merkezi ve Mâverâünnehir'in en müstahkem şehri olan Semerkant'ı kuşattı. Çaresiz kalan Semerkant-Soğd hükümdarı Emevî hâkimiyetini tanıdı ve vergi ödemeyi kabul etti. Şehri tahliye sözü verdiği halde bu şartı yerine getirmeyip Soğd melikini şehirden çıkardı ve oraya asker yerleştirdi (93/711-12). Kuteybe böylece bir yıl içinde Hârezm'in merkezi Fil ve Soğd'un merkezi Semerkant'ı fethedip Merv'e döndü. Ertesi yıl Ceyhun nehrini tekrar geçerek Şâş ve Fergana fetihlerini gerçekleştirdi. 95'te (714) çıktığı seferde Orta Asya'ya

doğru fûtuhatını devam ettirdiği bir sırada Haccâc'ın ölüm haberini alınca fetihlerini durdurdu. Askerinin bir kısmını terhis edip hilâfet merkezinden gelecek emirleri beklemek üzere Merv'e döndü. Halife Velîd gönderdiği mektupta hizmetlerini övdü ve kendisini Irak valiliğinden müstakil hale getirdiği Horasan valiliğinde bıraktığını bildirdi, ondan fetihlerine devam etmesini istedi. Bunun üzerine 96 (715) yılında son seferine çıkan Kuteybe, Çin sınırlarına en yakın şehir olan Kâşgar üzerine yürüdü. Çin sınırına yaklaştığı sırada Çin hükümdarıyla elçi teâtisinde bulundu. Bu sefer sırasında Halife Velîd'in öldüğünü ve yerine kendisine kin besleyen Süleyman'ın geçtiğini haber aldı.

Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Velîd'e bağlılıkları ve özellikle kendisinin tahta vâris olmasını engelleme hususundaki teşebbüsünde Velîd'i desteklemeleri sebebiyle Haccâc ve Kuteybe'ye düşmanlık besliyordu. Kuteybe, azledilme korkusuyla Fergana'dan Süleyman'a bir mektup göndererek kendisini tebrik etti, fetihlerini anlattı ve görevde kaldığı sürece hizmetlerini devam ettireceğini açıkladı. Ancak mektuplarının cevabını dahi almadan kendisinden beklenmeyen bir acelecilikle isyan etti. Fakat ordusundan beklediği desteği bulamadı. Bu durum karşısında paniğe kapılarak Arap kabilelerini birer birer sayıp her biri için aşağılayıcı ifadeler kullanması kabile liderlerini kızdırdı. Sonunda kabile reisliğinden azletmiş olduğu Temîmli lider Vekî b. Hassân b. Ebû Sûd riyâsetinde halifeye bağlılıklarını devam ettiren askerler tarafından katledildi. Hanımı, bir oğlu ve beş kardeşi de onunla birlikte öldürüldü (Zilhicce 96/Ağustos-Eylül 715).

Emevîler'in en önemli kumandanlarından biri olan Kuteybe, bir türlü kontrol altına alınamayan Horasan ve Mâverâünnehir'de Emevî hâkimiyetini pekiştirmiş, ülkesinin doğu sınırlarını Çin hudutlarına kadar götürmüştür. Cesareti, dehası ve edebî kişiliğiyle meşhur başarılı bir devlet adamıdır. Tarihçiler, onun Irak umumi valiliğine bağlı Horasan valiliğine getirilmesini üstün zekâsı, askerî ve idarî kabiliyetleri yanında Haccâc'a sadakatine ve küçük bir kabileden gelmesine bağlamıştır. Kuteybe önemli görevler için yakınlarını tercih etse de devlete bağlılığı esas alıp kabileler üstü bir siyaset takip etti. Güçlü kabileler arasında bir tercih yapmaktan kaçınarak aralarında denge kurmaya ve onları birbirine yaklaştırmaya çalıştı. Bölge

halkı içinde önemli bir unsur olan mevâlîye karşı çok iyi davrandı ve onları Araplar'dan ayırmamaya gayret gösterdi. Fethettiği her şehrin halkından belirli miktarda asker almayı da prensip edindi. Onun mevâlîye bu yakınlığı Araplar'ın hısumetini üzerine çekmesine sebep olmuştur. Kuteybe ile tarih sahnesine çıkan Bâhile kabilesi, Emevîler ve Abbâsîler devrinde önemli idarî ve askerî görevler yürüten pek çok eleman yetiştirmiştir. Onun maiyetinde çalışan kardeşleriyle iki oğlu Katan ve Selm, Selm'in iki oğlu ve bir torunu bunların başında gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Ömerî), I, bk. İndeks; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 116-117; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 178-179; Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 395-420; a.mlf., *Ensâb* (Zekkâr), XIII, 233-235; Dineverî, *el-Ahbbârü't-tuvâl*, s. 280, 327-328; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 287-295; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VI, bk. İndeks; İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1992, III, 102-156; İbn Abdürrabbih, *el-İkdu'l-ferid* (nşr. M. Saîd Aryân), Kahire 1940, II, 116-117; IV, 119-200, 211-212; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Meynard), VIII, 320-323; Nerşahî, *Târîhu Buğârâ* (trc. ve nşr. Emîn Abdülmecîd Bedevî - Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî), Kahire 1385/1965, s. 69-72; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV-V, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 86-91; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXI, 283-304; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 410-411; H. A. R. Gibb, *Orta Asyada Arap Fütuhâtı* (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 25-48; Sâlih Mehdî Ammâş, *Kuteybe b. Müslim*, Bağdat 1978; Bessâm el-Asefî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Beyrut 1985; Muhammet Aslan, *Kuteybe b. Müslim ve Zamânı* (yüksek lisans tezi, 1986), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hâvârizm ve Semerkand'ı Zaptı", *DTCFD*, VI (1948), s. 385-430; Muhammed Şit Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", *MMlir*, XII (1965), s. 41-73; XIII (1966), s. 145-169; H. Mason, "The Role of the Azdite Muhallabid", *Arabica*, XIV, Leiden 1967, s. 191-204; Abdurrahman el-Hüzelî, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî, Bedlül'l-Haccâc", *IBLA*, LXII/184 (1999), s. 109-130; K. V. Zetterstéen - [İbrahim Kafesoğlu], "Kuteybe", *İA*, VI, 1051-1053; C. E. Bosworth, "Kutayba b. Muslim", *Er²* (Fr.), V, 545-547.

İSMAİL YİĞİT

KUTEYBE b. SAİD

(قتيبة بن سعيد)

Ebû Recâ' Kuteybe b. Saîd
b. Cemîl es-Sekafî
(ö. 240/855)

Hadis hâfızı.

149 (766) veya 150'de doğdu. Adının Yahyâ veya Ali, Kuteybe'nin onun lakabı olduğu da söylenmiştir. Sakîf kabilesinin mevlâsı olup aslen Belh yakınlarındaki